

Радиш Д. Ю.

ЩОДО ДЕЯКИХ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИХ АСПЕКТІВ ПОНЯТТЯ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

Статтю присвячено одній із найактуальніших тем сучасної загальної теорії держави і права - визначенню поняття судової практики. Практичне значення судової практики в нашій правовій системі не викликає жодних сумнівів. Насамперед це рішення вищих судових органів в усьому їхньому різноманітті, а особливо у формі роз'яснень Постанов Пленуму Верховного Суду України, інформаційних листів Вищого Арбітражного суду, які узагальнюють судову практику з певної категорії справ. Цілі інститути українського права отримують свій розвиток і детальне регулювання за допомогою так званої судової правотворчості. Особливу актуальність нині набуває дискусія щодо можливості визнання судової практики джерелом права. Отже, завдання теорії, на думку автора цієї статті, полягає в тому, щоб визначити поняття судової практики, які акти судових органів можуть включатися в таке поняття і, відповідно, яке місце вони посідають у системі джерел права України. Автор проводить історико-правовий аналіз наукових розробок з визначення поняття судової практики і робить висновки, виходячи насамперед з філософських концепцій родового поняття — практики.

...До тих пір, поки судом не прийнято рішення у даній конкретній справі, не можна взагалі стверджувати, що для цього випадку існує право...

Н. Т. Франк. Право і сучасне мислення

Судова практика на сьогодні - це насамперед постачальник об'єктивної інформації, що своєчасно сигналізує про ефективність прийнятих законодавцем правових норм та необхідність їхнього подальшого вдосконалення і розвитку. Особливо актуальними на сьогодні є дослідження можливостей судової практики виступати джерелом права в межах української правової системи, що викликано багатьма причинами: зміною пріоритетів державної політики, еволюцією праворозуміння, процесами конвергенції, які відбуваються у світових правових системах, тощо. Таким чином, обґрунтованою з точки зору і теорії, і практики є необхідність дослідити поняття судової практики, її зміст і форми.

А що ж є судовою практикою? Питання цілком природне, оскільки навіть сьогодні, за поширеної популяризації юридичних знань, звертаючись до цього терміну, зустрічаємо різні і навіть абсолютно полярні думки у статтях, монографіях, підручниках, виступах посадових осіб. Наприклад, проаналізувавши зміст розділу «Судова практика» найпопулярнішого українського юридичного порталу www.liga.ua, ми змушені визнати, що він перенасичений рішеннями і постановами Пленуму Верховного Суду України,

тоді як практику районних судів у розділі майже не представлено. Водночас не можна не пригадати збірник «Бюлетень законодавства і юридичної практики України. Практика судів України в цивільних справах» (курсів наш.- Д. Р.), де велику його частину становить практика нижчих судів. Так чому в першому випадку укладачі обмежилися лише рішеннями Верховного Суду? Через недоступність відповідної інформації з нижчих ланок судової системи чи це є їхнім концептуальним переконанням? Які акти судової влади можна однозначно включити до поняття судової практики?

По-перше, необхідно усвідомити таке. Ні за радянських часів, ні на сучасному етапі єдиного уніфікованого визначення поняття «судової практики» не було і немає. Взагалі це питання поставало найчастіше в контексті з'ясування вченими юридичної природи постанов Пленуму Верховного Суду та можливостей їхнього визнання джерелами права. Відповідно автори намагалися дійти правильних висновків з цього приводу через такі поняття, як судовий прецедент, судова правотворчість, судова практика на решті. Висновки були різні, як і власне визначення вищезазначених понять. Єдине, в чому збіга-

лись думки,- це визнання особливого статусу актів пленумів Верховних судів радянських республік і СРСР, однак остаточні положення тим не менш були не просто різні, а навіть протилежні.

Зокрема, Й. С. Іоффе, не визнаючи судової практики джерелом права, намагався довести, що керівні роз'яснення Пленуму Верховного Суду СРСР мають нормотворчу силу шляхом відокремлення останніх від судової практики. «Від керівних роз'яснень Пленуму Верховного Суду слід відрізнити судову практику. Під судовою практикою розуміють узагальнене вираження єдиної лінії радянських органів при вирішенні справ даної категорії, що знаходить своє втілення у рішеннях та ухвалах народних судів і вищих судових інстанцій, які вступили в законну силу» [1]. Якщо не зосереджувати увагу на висновках щодо можливості визнання судової практики джерелом права, то, на нашу думку, в самій тезі яскраво проступає її антитеза. Чим же ще є роз'яснення Пленуму Верховного Суду, як не найвищим вираженням, так би мовити, квінт-есенцією такої «єдиної лінії» судових органів при вирішенні тих чи інших категорій справ? Таким чином, виключення вищезазначених актів судової влади з поняття судової практики за таким критерієм вважається нам не зовсім доцільним. Ми не можемо в цьому сенсі погодитися з Й. С. Іоффе. Подібної точки зору дотримувався і С. Вільнянський, хоча свої висновки він обґрунтував дещо інакше. Розуміючи під судовою практикою **правові положення** (виділено нами.- Д. Р.), що виникли внаслідок постійного й одноманітного застосування їх у діяльності суду при розгляді конкретних справ, він також виключав керівні роз'яснення з поняття судової практики, оскільки останні не є рішеннями у конкретних справах, з яких, власне, і складається судова практика [2].

Абсолютно протилежною з цього приводу була думка П. Орловського. Знову ж таки, розглядаючи можливість визнання судової практики джерелом права, він розумів під судовою практикою не окремі судові рішення та ухвали навіть і вищого судового органу — Верховного Суду СРСР,- а саме висновки й узагальнення, зроблені Пленумом Верховного Суду СРСР з низки одноманітних судових рішень, що застосовуються судовими органами протягом певного періоду в одноманітних справах [3]. Таким чином, ним визнається, що виключно Пленум Верховного Суду СРСР створює судову практику у формі своїх висновків та узагальнень.

Взагалі найґрунтовнішою розробкою концепцій судової практики за радянських часів була спільна праця провідних учених-юристів під назвою «Судебная практика в советской правовой системе» за редакцією С. Н. Братуся (М., «Юридическая литература», 1975 г.), що широко цитується і сучасними вченими (наприклад, такими як В. Смородинський. Судова влада в Україні: Дис. ... канд. юрид. наук.- Харків, 2001). Сам С. Н. Братусь неодноразово звертався до поняття судової практики і в ранніх своїх працях. Квінт-есенцією його концепції поняття судової практики є таке. Неможливо, на його думку, ототожнювати судову практику з будь-якими актами, що виходять із суду, якщо розуміти під судовою практикою виведення із законів у процесі їхнього тлумачення більш конкретних положень, без яких правильне застосування закону судом було б неможливим. Судова практика входить до складу судової діяльності, але не будь-який акт судової діяльності утворює судову практику. Судова практика починається там, де абстрактні положення закону розкриваються в більш конкретних правоположеннях, на основі яких вирішується справа. Таким чином, не належать до судової практики нагадування про зміст закону, які мають місце в ухвалах і постановках суду [4]. Дозвольте поставити цю тезу під сумнів. Адже за таким критерієм виходить, що районні суди при вирішенні сотні одноманітних справ взагалі не породжують судової практики?! Нам здається, що саме узагальнення і вивчення практики вирішення судами такої категорії справ і є поштовхом та необхідним базисом для висновків щодо подальшої практики застосування законодавства.

Вищенаведені приклади, по-різному визначаючи поняття судової практики, мають один спільний недолік. Майже всі згадані автори розглядають судову практику виключно з точки зору проведення аналізу її *результатів*. На відміну, наприклад, від Г. Г. Ткешеліадзе, який зазначав, що поняття судової практики в широкому розумінні охоплює *діяльність* усіх ланок судової системи (курсив наш.-Д. Р.) [5]. Тобто існують дві різні точки зору, які сформувалися за результатами узагальнення і аналізу думок щодо поняття судової практики. Однак слід зазначити, що, на наш погляд, ці точки зору не є альтернативними (взаємовиключними), оскільки вони просто відображають різні сторони судової практики. Вони органічно об'єднуються при комплексному розгляді судової практики навіть незалежно від форми її відправлення.

Звернемося спочатку до родового поняття. Із загальнофілософської точки зору суспільна «практика» (в тому числі й судова) визначається через взаємне відношення між суб'єктом і об'єктом практичної діяльності. Зокрема, Гегель під практикою розумів «...певне відношення суб'єкта — об'єкта, що полягає у перетворенні об'єкта суб'єктом» [6]. Це відношення виражається в прямій дії суб'єкта на об'єкт, в результаті якої змінюється об'єкт, та в можливій зворотній дії об'єкта на суб'єкт, у результаті чого змінюється суб'єкт. Пряма дія є цілеспрямованою діяльністю суб'єкта з очікуваної зміни об'єкта, яка здійснюється відповідно до модельних уявлень суб'єкта про об'єкт. Результатом цієї дії є фактична зміна стану об'єкта. Зворотна дія виражається через сприйняття і аналіз суб'єктом тих фактичних змін, які сталися в об'єкті відповідно до його сутності. Результатом такої діяльності є зміна модельних уявлень суб'єкта. Таким чином, практика, в тому числі й судова, виражається і як діяльність зі зміни об'єкта, а можливо, й зі зміни суб'єкта, і як різні результати такої практичної діяльності.

Стосовно судової практики як суб'єкт судової діяльності виступає суд, елементарним об'єктом судової практики, наприклад, виступає та чи інша справа, що перебуває в судовому провадженні. Модельні уявлення суду визначаються чинним законодавством. Суд приймає те чи інше рішення на основі чинного законодавства щодо справи, тобто змінює її стан як об'єкта. Таким чином, ця зміна є найпершим результатом діяльності, що знаходить своє втілення в тому чи іншому *акті* суду (ухвала, рішення, постанова). Можлива наявність *зворотної дії* за даною конкретною справою або за сукупністю судових справ (що є більш характерним для нашої судової системи) виражається у зміні модельних уяв-

лень суду як суб'єкта щодо чинного законодавства, а отже, в усвідомленні ним необхідності конкретизації положень законодавства і наданні відповідних роз'яснень.

Отже, на наш погляд, слід розглядати поняття судової практики у двох аспектах, де перший характеризує судову практику як загальну *діяльність* з відправлення правосуддя, другий — *якрезультат* такої діяльності. Таким чином, виключення з поняття судової практики будь-яких актів за тими чи іншими критеріями є недостатньо обґрунтованим і логічним. Адже, якщо розглядати як судову практику діяльність судової системи, слід визнавати в межах цього поняття відповідно і результати всієї такої діяльності.

Таке поняття судової практики відображає цілу низку специфічних ознак, які їй властиві. Адже воно підкреслює співвідношення з родовим поняттям - суспільною практикою, відокремлює її елементи - діяльність як динаміку та результати такої діяльності як статичку [7]. А також наголошує на можливості включення в судову практику не тільки актів Пленуму Верховного Суду, Вишого Господарського Суду, а й усіх рішень, постанов, ухвал усіх ланок судової системи в процесі індивідуального регулювання, зокрема щодо застосування права за аналогією, скасування нормативних актів тощо.

Якщо ж говорити про визначення місця судової практики в системі джерел права, то тут також таке розуміння вважатися нам слушним. Судова діяльність настільки різноманітна, що в межах такого узагальненого поняття судової практики логічно розглядати ті чи інші конкретні форми судової практики в контексті нормативності їхніх результатів, без чого аналіз ролі судової практики в системі джерел права був би неповним.

1. *Иоффе О. С.* Советское гражданское право.- Т. 1.- М.: Госюриздат, 1958- С. 48.
2. *Вильнянский С. И.* Лекции по советскому гражданскому праву.- Харьков: Издательство Харьковского университета, 1958-С. 57-58.
3. *Орловский П.* Значение судебной практики в развитии советского гражданского права // Советское государство и право.- № 8-9.- 1940- С. 95-96.
4. *Братусь С. Н.* Юридическая природа судебной практики в СССР // Советское государство и право.- № 6.- 1975.-С. 16.

5. *Ткешелидзе Г. Г.* Судебная практика и уголовный закон.- Тбилиси: Мецниереба, 1975.- С. 14.

6. *Философия Гегеля и современность // Ответ*, ред. Л. Н. Суворов- М.: Юридическая литература, 1973.- С. 124.

7. *Судебная практика в советской правовой системе // Ред. С. Н. Братусь.- М.: Юридическая литература, 1975.- С. 16.*

¹ Зокрема, А. Б. Венгеров (Роль судебной практики в развитии советского права. Автореф. канд. диссертации.- М., 1965), проводячи чітку межу між судовою практикою як діяльністю і як результатом такої діяльності, у другому аспекті визнавав судовою практикою виключно керівні роз'яснення Пленуму Верховного Суду СРСР та верховних судів союзних республік, а також рішення вищих судових органів з принципових справ.

D. Radysh

CONCERNING SOME GENERAL THEORETICAL ASPECTS OF JUDICIAL PRACTICE

The article is devoted to the one of the most topical issues of modern general theory of state and law - definition of judicial practice. The practical meaning of judicial practice raises no doubts. Firstly, these are decisions of higher courts in wide variety, especially Rulings of Supreme Court Plenum, informational letters of Higher Economic Court, which generalize practice in certain category of cases. The whole institutions of Ukrainian law are developed and detailed due to so-called judicial «law-making». Besides, discussion concerning possible recognition of judicial practice as a source of law is extremely actual. Therefore, the task of theory, in author's opinion, is to define the idea of judicial practice, which acts of which courts may be included into this concept and, accordingly, what place they occupy in the system of Ukrainian sources of law. Author makes historical legal analysis of juridical scientific conceptions regarding definition of judicial practice and makes conclusions proceeding also from philosophical conceptions of general notion - practice.